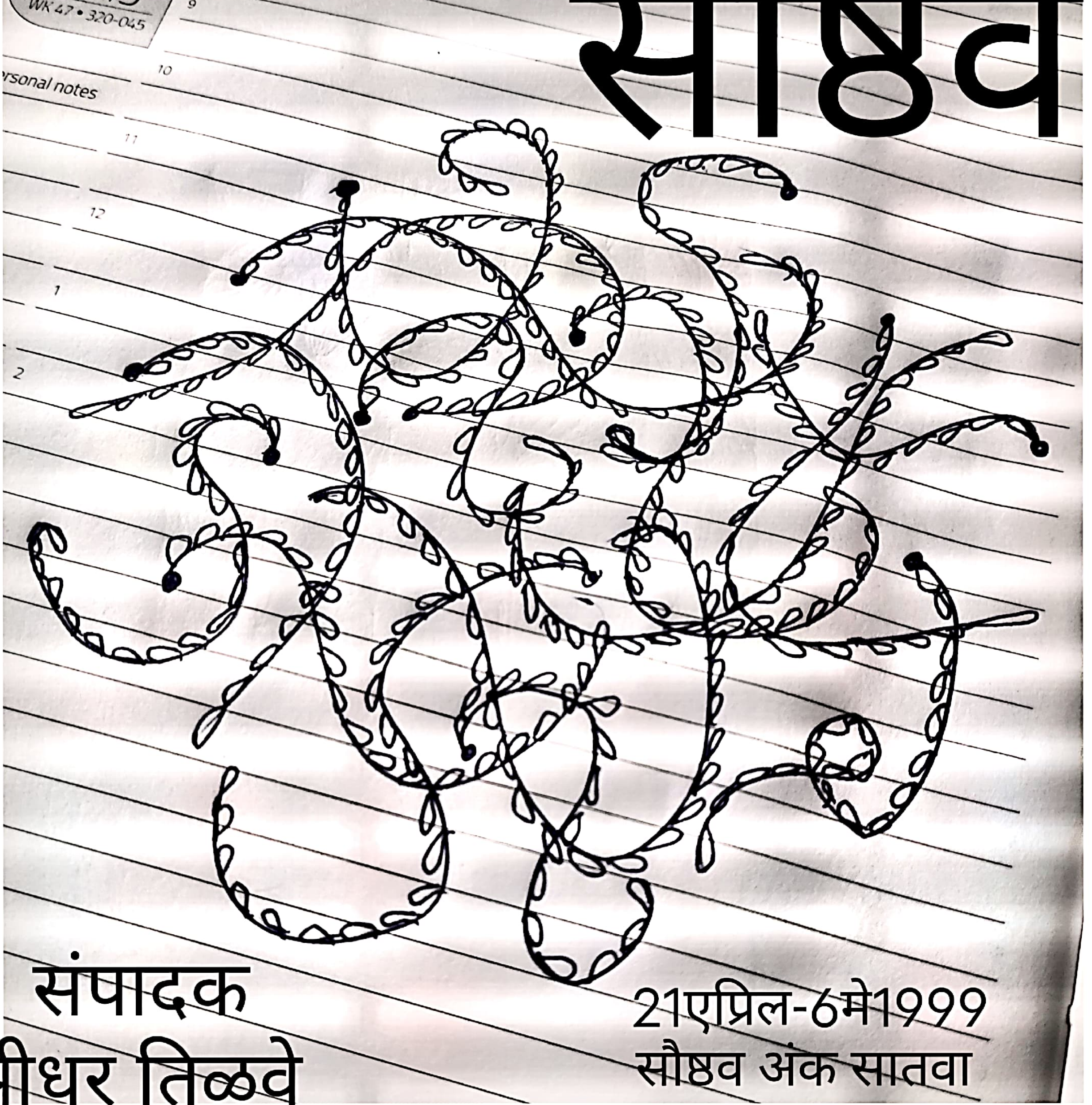
सौष्ठव

संपादक
श्रीधर तिळवे

21एप्रिल-6मे1999
सौष्ठव अंक सातवा

सौष्ठव

संपादक : श्रीधर तिळवे　　　　सहाय्यक संपादक : मंगेश बनसोड

या पुरवणीतील साहित्य

* संपादकीय- श्रीधर तिळवे
* कविता - आल्हाद भावसार, मंगेश बनसोड
* भारतीय शिक्षणव्यवस्था आणि मराठी माध्यमाचा प्रश्न भाग ५ - श्रीधर तिळवे

संपादकीय

कुसुमाग्रज गेले. कुसुमाग्रजांच्याबरोबर १९३५ ते १९४७ ह्या कालखंडातील स्वातंत्र्य संग्रामाच्या सामूहिक भावजाणीवेला कवितेत ओतणारा समर्थ कवी निघून गेला. कवीने कसे जगायला हवे ह्याचा एक आदर्श कायमचा अस्तंगत झाला.

१९३५ साली जे तरुण होते त्यांच्यासाठी तर कवी कुसुमाग्रज त्यांच्या पिढीचा आवाज होता. ही पिढी गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार म्हणत फाशीवर चढायला तयार होती. कुंदनलाल सहगलचा मदमस्त आवाज आणि ब्रिटीशांच्या गोळ्या झेलत ती अनंत आमुची ध्येयासक्ती अनंत आमच्या आशा किनारा तुला पामराला असे समुद्रालाही सांगत होती. ह्या पिढीतील प्रेयसी नको क्षुद्र शृंगार दुबळयाचा तुझी दुरता त्याहूनी साहवे असे आपल्या प्रियकराला सांगत होती हा प्रियकर म्हणजे स्वातंत्र्यासाठी लढणारा सूर्यच होता आणि ही प्रेयसी त्याच्या मिलनाची वाट पाहणारी धिरोदात्त सहनशील अशी पृथ्वी होती.

स्वातंत्र्यासाठी लढणारी ही पिढी ह्याचवेळी शेक्सपियरने भारावलेली होती. हॅम्लेट, सुधाकर, किंग लियर, कर्ण, महाराणी लक्ष्मीबाई, हे ह्या पिढीचे जणू नायक होते. तात्यासाहेबांच्या नाटकात हे सगळे नायक अवतरले. १९३५ ते ५० ह्या काळात अवघे जग भारून टाकणारा चॅप्लीनही त्यातून सुटला नाही. दुसऱ्या पेशव्याचे प्रेम तर मराठीतील लैला-मजनू, हिर-रांझाच्या तोडीस तोड असणारे प्रेम होते. बाजीराव मस्तानी ही प्रेम कहाणी अनोखीच होती. (सलीम अनारकलीच्या मुगले आझमला दाद देणाऱ्या महाराष्ट्राला मराठीतून मात्र बाजीराव-मस्तानीवर एकही समर्थ चित्रपट काढता आला नाही हे मराठी चित्रपट संस्कृतीच्या दारिद्र्याला साजेसेच होते.) तात्यासाहेबांनी ह्या सगळ्या नायकांना आकार दिला.

मराठी संस्कृतीची भाषा ह्या काळात १) ब्रिटीश २) संस्कृत अशा दुहेरी प्रभावाच्या कात्रीत सापडली होती. शेक्सपियरी सुभाषितांची पखरण आणि साहित्यीक भाषेचे झालेले संस्कृतनिष्ठ ब्राम्हणीकरण ह्यांनी आपल्या प्रतिभेच्या जीवावर आदर्श रुप

देणाऱ्या गडकऱ्यांचा समर्थ वारसा नाटककार शिरवाडकरांनी चालवला. त्यामुळेच १९५० ते १९६० ह्या काळात तात्यासाहेब पंडित नेहरूंप्रमाणेच साहित्यीक लोकप्रियतेच्या शिखरावर होते.

राजाराम मोहन रॉय, विल्यम कॅरी ह्यांनी सुरू केलेल्या भारतीय प्रबोधनाची परिणीती शेवटी स्वातंत्र्यलढ्यात झाली त्याचप्रमाणे ज्योतिबा फुले, केशवसुत ह्यांनी सुरू कलेल्या मराठीतील प्रबोधनवादी नवतेच्या साहित्याची परिणीती शेवटी तात्यासाहेब शिरवाडकर आणि बा. भ. बोरकर ह्यांच्या साहित्यात झाली. मनमोहन, ना.घ. देशपांडे ही आणखी दोन नावे.

ह्यानंतरच्या मर्ढेकरी आधुनिक नवतेचे डोळे ब्रिटीश परंपरेकडे असल्याने ह्याही नवतेने शिरवाडकरांच्याबद्दल चिकित्सा केली नाही पण १९६० नंतर मात्र देशीवादी नवतेने संपूर्ण मराठी साहित्यावर क्षकिरण टाकण्यास सुरवात केली आणि तात्यासाहेब वादाच्या भोवऱ्यात सापडायला लागले. ह्या पिढीने त्यांच्या साहित्यांवर हल्ले केले. जी भाषा शिरवाडकरांचे सामर्थ्यस्थान होते तीच भाषा ब्राम्हणी, अलंकृत आणि नाटकी आहे म्हणून टीकेची शिकार बनली. कविता म्हणजे आत्मचरित्र मांडणारा वाङ्मयप्रकार अशी ह्या पिढीची कवितेची तुकारामी व्याख्या होती. तात्यासाहेबांच्या कवितेत तात्यासाहेब स्वत:च्या वैयक्तिक चारित्र्याला फारसे ओतत नसल्याने त्यांची कविता ही ह्यांना कविता वाटेनाशी झाली. देशीवाद्यांनी केलेल्या ह्या टीकेला तात्यासाहेबांनी कधीच उत्तर दिले नाही वास्तविक १९३५ ते ४७ ह्या कालखंडात ह्या तथाकथीत 'अहम' 'आत्म' 'मी' ह्या भानगडीपेक्षा देशापुढचे स्वातंत्र्याचे प्रश्न त्या पिढीला महत्त्वाचे वाटत होते. कुसुमाग्रज त्यांचे प्रतिनिधीत्व करत होते.

देशीवाद्यांना तात्यासाहेबांचा नटसम्राट पटणे तर शक्यच नव्हते. किंग लिअर सारख्या इंग्रजी नाटकावर मूळात भारतीय नाटककाराने नाटक बेतावेच कशाला? जर भारतातील वृध्दांच्या समस्या किंवा नटाची समस्या मांडायची तर ती तुम्ही सरळ तुमच्या पध्दतीने मांडा किंग लिअरचा आधार तुम्ही घेताच कशाला असा ह्या पिढीचा प्रश्न होता. त्यातूनच नंतर गो.पु. देशपांडे ह्यांनी तात्यांना मिळालेले ज्ञानपीठ हे अपात्री होते अशी टीका केली. ह्यावेळीही तात्यासाहेबांनी आपली विनम्र वृत्ती सोडली नाही उलट माझ्यावरची टीका ठीक असेल पण खांडेकराच्यावर टीका कशाला असा प्रश्न विचारला.

१९८५ नंतर वातावरण आणखीनच बदलले. कोलंबसने अमेरिकेचा शोध लावला ह्या वाक्यातला भीषणपणा वेगळाच होता. जणू कोलंबसआधी अमेरिकेत मनुष्यच नव्हता आणि युरोपियनांनी तिथे माणूस पाठवला असा हा आव. त्यातच त्याने अमेरिकेत (खंडात) उतरल्या उतरल्या तिथले स्थानिक त्याच्या स्वागतासाठी आले असता स्थानिक अमेरिकनांना ह्याने अक्षरश: ठार मारले. आता अशा गृहस्थाविषयी कुणाला आदर वाटणार? त्यामुळे कोलंबस हा कुशल कप्तानाऐवजी युरोपियन माजोरडेपणाचा प्रतिक वाटू लागला. अशा ह्या पार्श्वभूमीवर तात्यासाहेबांचे कोलंबसाचे गर्वगीत हे स्वातंत्र्यसेनानीचे गर्वगीत वाटण्याऐवजी कोलंबसविषयाच्या अज्ञानातून निर्माण झालेले वसाहतवादाला बळी पडणारे गीत वाटू लागले. पृथ्वीच्या प्रेमगीतातील पृथ्वी ही सूर्याची प्रेयसी न वाटता पुरुष तेवढा प्रकाश तेजपूंज असे मानून स्वत:ला धुलीकण समजून गुलामीच्या बेडीत अडकलेली स्त्रीप्रतिनिधी बनली. नटसम्राटमधील अप्पासाहेब सूर्य कावेरी पृथ्वी ह्या समीकरणावरही टीका अटळच होती. साहित्यातील ह्या बदलत्या समीकरणांनी तर तात्यासाहेबांच्या साहित्यीक महत्त्वाविषयी आणखीनच प्रश्नचिन्हे निर्माण झाली.

ह्या सर्व गदारोळातही तात्यासाहेबांच्या एक गोष्टीविषयी मात्र कुणीच शंका प्रकट केली नाही ती म्हणजे त्यांचे मनुष्यपण. कवीने कसे जगावे ह्याचा तात्या आदर्श होते. पुढील पिढीतही नेमाडे, पाध्ये, तुळशी परब, सतीश काळसेकर असे कित्येक आदर्श निर्माण झाले ह्या लोकांनीही आपली नैतिकता कधीच सोडली नाही पण तात्यासाहेब हे ह्या सगळ्यांत जेष्ट होते. तात्यांनी मानवतावाद केवळ सांगितला नाही तर ते तो मानवतावाद जगले. त्यांचा हा मानवतावाद आणि त्यांचा 'विशाखा' हा काव्यसंग्रह ही मराठी वाङ्मयीन संस्कृतीची चिरंतन आभूषणे आहेत. त्यांच्या स्मृतीला आमचे शतश: प्रणाम.

श्रीधर तिळवे

***

कविता

कविता नाही आता
प्रेयसीचा मुखडा
कविता नाही आता
चन्द्राचा तुकडा
कविता नाही आता
नदीचे वाहणे
कविता नाही आता
फुलांचे उमलणे

कविता आहे आता
माझ्या आजूबाजूला घुमणारे
साधारण माणसाचे जिवंत प्रेत

साधारण माणूस
ज्याचे डोके चिंतानी झुकलेले आहे
आणि पोट महागाईने रिकामे, कविता आहे
जो पायात प्रगतीची चप्पल घालून
लडखडत चाललाय
मल्टीनॅशनल धुळीत कविता आहे

मी नजर मिळवू शकत नाही त्याच्याशी
एक अविश्वासाचा धागा
ताणला जातो आमच्यात
कविता आहे
त्याच्या चष्म्याचा वाढलेला नंबर

आल्हाद भावसार

तुमच्या मते
मला मान्य आहेत तुमचे सारेच आरोप
हेही की,
मी काहीच केले नाही गेल्या तीस वर्षात
फक्त कळायला लागल्यापासून
कविता खिशात घेऊन फिरतोय,
जसे स्वसंरक्षणार्थ लोक फिरतात
बंदूकधारी घेऊन सोबत
मला करायचा नाहीये कुठलाच खुलासा
माझ्या अवतीभवती संरक्षणयंत्रणेने
कडे केलेले मला खपत नाही.

मला माहिताहे,
कविता देऊ शकत नाही
बायकोला ब्रा-पॅण्टी
सुकलेल्या ओठाला दूध
कविता देत नाही रोजगार
बनवत नाही पगारी नोकर
होत नाही भुकेल्या पोटाची भाकर
लिपस्टिकपासून पेट्रोलपर्यंत
काहीच मिळत नाही कवितेच्या मोबदल्यात

पण,
कवितेकडे असते ताकद
शोषक महासत्तेच्या विरोधातली
कविता देते क्रांतीला बळ
कविता देते नवा विचार
कविता ठरवते येणाऱ्या पिढीची दिशा

मी येणाऱ्या पिढीची दिशा
घेऊन फिरतोय
तुमच्या मते मी काहीच करत नाही
मला तुमचे सारेच आरोप मान्य
कारण, मला कळतेय कवितेची ताकद
आणि, कविता देऊ शकत नाही
बायकोला ब्रा-पॅण्टी... हेही!

मंगेश बनसोड

भारतीय शिक्षणव्यवस्था आणि मराठी माध्यमाचा प्रश्न

भाग ५

श्रीधर तिळवे

मी भाषेविषयीचा (भाषा हा शब्द मी ह्यापुढे अर्थभाषेचे संक्षिप्त रूप म्हणून वापरत आहे.) ध्वनिभाषा व सौष्ठवभाषा या संदर्भात सर्वांगीण विचार करण्याचे एकमेव कारण म्हणजे इंग्रजी किंवा मराठी भाषेचा विचार करताना केवळ साहित्याचा विचार करून चालणार नाही, तर सर्वच दृक्‌कलांचा विचार करावा लागेल. मर्ढेकरांच्या सौंदर्यमीमांसेला शह देण्यासाठी नेमाडे प्रभृतींनी वैश्य जाणिवेतील आधुनिकतेने जे विशेषीकरणाला महत्त्व दिले तिचा कलेच्या समीक्षेत हिरिरीने पुरस्कार केला. त्याचे काही फायदेही झाले आणि आहेत. त्यानुसार नेमाडेंनी आपला विचार साहित्यसंदर्भात तर अशोक रानडेंनी आपला विचार संगीतासंदर्भात मांडायचा अशी एक नवीन रूढी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला गेला. अलीकडे हा विशेषीकरणावरचा भर ओसरला आहे. प्रत्येक कलेचे प्रश्न स्वतंत्र असतात असा ह्या विशेषीकरणामागे दृष्टीकोन होता. मला वाटते, भारतासारख्या अवकाशात हा विचार परवडणारा नाही. जिथे अजून आपल्या शिक्षणात इंग्रजीचे स्थान काय? हा प्रश्नही धड सुटलेला नाही तिथे विशेषीकरणाची चैन परवडणार नाही. सध्यातरी विशेषीकरण व एकात्मीकरण ह्या दोन्ही प्रक्रिया सतत एकत्र चालायला हव्यात. पाश्चात्य संस्कृतीला मध्यंतरी ही विशेषीकरणाची बाधा जरा जादाच झाली होती; पण त्यांनाही आता एकात्मीकरणाची गरज पटते आहे. नेमाडेंच्या भाषाविचारालाही हे विशेषीकरण चावल्यामुळे (त्यांचा देशीवाद त्यांना इथे संरक्षण देऊ शकलेला नाही हे लक्षात घेण्याजोगे आहे) त्यांचा भाषाविषयक दृष्टीकोन कमालीचा साहित्यकेंद्री झाला आहे. नेमाडेंचे हे विचार वाचून लोक जणूकाय कथा-कादंबऱ्या-कविता लिहिण्यासाठीच भाषा शिकतात की काय? असा प्रश्न पडतो. नेमाडेंचा हा साहित्यकेंद्री दृष्टीकोनच त्यांना इंग्रजीचा मालीचा द्वेष करायला प्रवृत्त करतो. किंबहुना साहित्यकेंद्री दृष्टीकोन हा नेमाडेंच्या भाषाविषयक विचारातला एक मोठा दोष होय. आपणास मात्र इंग्रजीचा विचार करताना हा साहित्यकेंद्री दृष्टीकोन स्वीकारता येणार नाही. भाषेचे कार्य आपण पाहिले. त्यावरून भाषा चार स्तरांवर काम करताना आपणास दिसेल -

१) शास्त्रीय ज्ञानाचे वहन करताना : हे वहन प्रामुख्याने ग्रंथांतून होते. ह्याशिवाय वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, व्याख्याने, चर्चा व प्रत्यक्ष बोलण्यातूनच होतेच. ह्याशिवाय टीव्ही आणि घटनापट यांतूनही होते.

२) वर्तमानकालित घडामोडींचे वहन करताना : हे वहन प्रामुख्याने वाङ्मयातून होते. त्याशिवाय ग्रंथ, नियतकालिके, व्याख्याने, चर्चा व प्रत्यक्ष बोलण्यातून होतेच. तसेच टीव्ही आणि घटनापट यांतूनही हाते. ह्याशिवाय काही वेळा इतर कलांतूनही होते.

जर आपणाला इंग्रजी भाषेसंदर्भात धोरण ठरवायचे असेल तर ह्या सर्वच स्तरांचा विचार करून ते ठरवावे लागेल. त्यासाठी आपणाला आजचा शैक्षणिक आकृतिबंध पूर्णपणे बदलायला हवा. आज विज्ञान, वाणिज्य आणि कला अशा तीन शाखा आहेत. ह्यातील कला शाखेत इतिहास, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र वगैरे मानव्यविज्ञानांचा समावेश केलेला दिसतो व अर्थशास्त्रप्रधान विषय वाणिज्य शाखेत ठेवलेत. ह्यातून काही भलतेच अनर्थ निर्माण झालेत. आज भारतातल्या बहुसंख्य वाणिज्य विद्यार्थ्यांना ज्या समाजासाठी आपण अर्थव्यवस्था राबवतो त्या समाजातील चलनवलनाचा पत्ता नाही, तर इतिहास वगैरे विषय कला शाखेत समाविष्ट केल्याने हे विषय कला आहेत की काय? असा संभ्रम निर्माण होतो. त्याचबरोबर सर्वसाधारणपणे कला शाखा ही दुय्यम मानल्याने अनेकदा समाजशास्त्र, मानव्यशास्त्र ह्यांसारख्या महत्त्वाच्या विषयांत बुद्धिमान माणसेच आढळत नाहीत. कारण सर्वात कमी टक्क्याने गाळातले विद्यार्थी कलाशाखेकडे येतात. परिणामी भारतात सामाजिक नियोजनाबाबत बुद्धिमान वर्ग निष्क्रीय बनलेला दिसतो. अनेकदा युनियन पब्लिक सर्व्हिस कमिशन व महाराष्ट्र पब्लिक सर्व्हिस कमिशनमधून शासनाला मिळणारा अधिकारीवर्ग हा कला शाखेतून उपलब्ध झाल्याने शासनव्यवस्थेत वैज्ञानिक जाणीव नसलेल्या निर्बुध्द अधिकाऱ्यांची एक फौजच मिळते. (माझा स्वत:चा अनुभव असा की, कला शाखातले अधिकारी हे अनेकदा हे निष्क्रिय, प्रतिभाशून्य पण सामान्य माणसाविषयी व समाजाविषयी अधिक आस्था बाळगणारे असतात, तर विज्ञान शाखातले शासकीय अधिकारी समाजाविषयी आस्था नसणारे पण प्रतिभावान असतात. दुर्दैवाने ह्यांची प्रतिभा अनेकदा पैसे खाण्याचे नवे मार्ग शोधण्यातच जाते. वाणिज्य शाखेतून आलेला अधिकारी हा थोडेसे सामाजिक भानही बाळगतो आणि पैसेही खातो.) त्यामुळे आपले सामाजिक आर्थिक नियोजन हे दुसऱ्यांचे मॉडेल मिरवणारे, पाट्या टाकणारे होते. कला शाखेतील विद्यार्थीवर्ग हा कलेबाबत सर्वांत जास्त निर्बुध्द आढळतो. त्यांना वाङ्मय सोडले तर इतर कलांची साधी आवडही नसते. एकीकडे मेडिकल कॉलेजचे विद्यार्थी (बहुतेक सर्व मेडिकल कॉलेजची मॅगेझीन्स आणि कला महाविद्यालयाची मॅगेझीन्स ह्यांची तुलना करून पहावी. मेडिकलचा दर्जा दुप्पट चांगला असतो. आज मेडिकल इंजिनिअरिंगचे लोकं गॅदरिंग धुमधडाक्याने करतात तर कला महाविद्यालयात . साध्या एकांकिकांबाबत प्रचंड घोळ चाललेले असतात. मुंबई अपवाद) तर दुसरीकडे नुस्ती गाईडं वाचून पास होणारे कलांचे विद्यार्थी ज्यांना कला

कशाशी खातात हे तीन वर्ष अभ्यास करूनही कळत नाही. ह्या सर्वांचा वाङ्मयाशी संबंध येतो तो केवळ सक्ती आहे म्हणून. त्यातच आपल्या मराठी भाषेचा अभ्यासक्रम इतका विनोदी आहे की त्यातून फक्त अर्धवट समीक्षकांची मच्छराप्रमाणे पैदास होते. वाङ्मय विषय घेऊन कलावंत झालेला विद्यार्थी माझ्या पाहाण्यात नाही. बहुतेक कलावंत हे स्वत:मुळेच कलावंत व लेखक होतात. कलाशाखा म्हणवून घेणाऱ्या शाखेत एकही कला, कला म्हणून शिकवली जात नाही हा विनोद नव्हे काय? विज्ञानशाखेत शिकणाऱ्या लोकांना कलांची कसलीही आवश्यकता नसते असा आपला अभ्यासक्रम आखणाऱ्यांचा गैरसमज आहे की काय समजत नाही. जणू डॉक्टर, इंजिनिअर व तंत्रज्ञांना एकतर साहित्य, चित्रपट, संगीताची आवश्यकता नाही किंवा हे लोक अतिबुद्धिमान असल्याने त्यांना त्या आपोआप कळतात. आपल्या सर्व शिक्षणव्यवस्थेत साहित्य वगळता इतर कलांचा संबंध विद्यार्थ्यांपासून ज्या पातळीवर तोडलाय तो बघता ह्या देशाला फक्त वाङ्मयाची गरज आहे, इतर कलांची नाही असाच समज व्हावा. एकीकडे कलेबाबत ही स्थिती तर दुसरीकडे कला व वाणिज्य शाखेतल्या विद्यार्थ्यांना विज्ञानातले ओ की ठो कळत नाही. हा सर्व गोंधळ निस्तारायचा असेल तर आपणाला ह्या शाखा बदलायला हव्यात. विज्ञान शाखेत फक्त शास्त्रेच शिकविली जावीत. वाणिज्य व कला शाखा एकत्र करून त्यांची मानव्य शाखा तयार करावी आणि साहित्य ही कला व इतर कला वेगळ्या काढून स्वतंत्र कला महाविद्यालये उभी करून त्यात शिकवल्या जाव्यात. अशा तीन शाखा वेगळ्या केल्या की मग इंग्रजीविषयी तीन शाखांसदर्भात नीट निर्णय घेता येईल. मात्र इंग्रजी किंवा मराठीचा माध्यम म्हणून वेगळा विचार करण्यापेक्षा सर्व शिक्षणपद्धतीत मुळातच जे बदल करणे आवश्यक आहेत ते मी प्रथम सुचवणार आहे. नेमाडेंनी शिक्षणाचा विचार फारसा केलेला नाही; पण नेमाडे ज्या पध्दतीचे परिवर्तन अपेक्षित धरतात ते शिक्षणाबाबत मूलभूत बदल केल्याशिवाय शक्य होणार नाही. त्यामुळेच मी भारतीय शिक्षणपध्दतीतच काही मूलभूत बदल सुचवणार आहे. प्रथम आपण कलांचा विचार करणार आहोत. नंतर विज्ञानाचा आणि शेवटी मानव्यविद्येचा. कलाशिक्षणाचा विचार करतानाच शिक्षणाविषयी ज्या मूलभूत गोष्टी तिन्हींना समान आहेत त्यांची चर्चा होईल.

माझ्या मते,

To raise the question is a philosophy.
To answer the question is a science.
To intercourse with all questions & answers
containing total being is an art &
To create doubt & power to say "no'
Flowering whole yesness in existence is an education.

कलाशिक्षणाचा विचार करताना मला जाणवलेली पहिली गोष्ट म्हणजे कला महाविद्यालये पूर्णपणे स्वतंत्र असायला हवीत आणि त्यांच्यात केवळ कलांचे शिक्षण द्यायला हवे. कला महाविद्यालयातून बॅचलर ऑफ आर्टस् किंवा मास्टर ऑफ आर्टस् ह्या पदव्या दिल्या जाव्यात आणि त्यांचा विषय सिनेमा, नाटक, चित्र, शिल्प, साहित्य, फोटोग्राफी, नृत्य, स्थापत्य वगैरे हवा. इतिहास वगैरे विषय मानव्य शाखेशी जोडले जावेत. प्रत्यक्षात आज ते कला शाखेशी जोडले गेलेत आणि साहित्य हेही कला शाखेशीच जोडले गेल्याने आज साहित्याची सर्वात आधिक गोची झालीये. साहित्य ही स्वतंत्र कला आहे आणि तिची नाळ मानव्य विज्ञानांशी जोडण्याऐवजी कलांशी जोडली गेली पाहिजे. ह्या कलासंकुलात (कला महाविद्यायाला कलासंकुल हाही शब्द सुचवता येईल. तोच अधिक योग्य असल्याने इथे वापरत आहे.) प्रथमवर्षी चार कला असाव्यात. ह्यातील दोन कला प्रत्यक्ष शिकाव्यात तर उरलेल्या दोनांत किमान आस्वादक म्हणून तयारी करून घ्यावी. ह्याच वर्षी पाचवा विषय हा सांस्कृतिक शास्त्र असावा आणि त्यात सर्व मानव्य शाखांचा परिचय असावा. द्वितीय वर्षी चाराऐवजी विद्यार्थ्याला त्याला आवडतील अशा दोन कलांचे चार पेपर्स असावेत. त्यात दोन कलांची अधिक खोल ओळख असावी. तिसऱ्या वर्षी एकाच कलेचे चार पेपर्स असावेत. त्यात त्या कलेचा सखोल इतिहास, तिच्यातील तंत्राचा विकास व वापर वगैरे गोष्टी असाव्यात. अर्थात सर्व कला शिक्षण हे मुख्यत: कार्यशाळातच होईल हे इथे गृहीत धरले आहे. तिसऱ्या वर्षी विद्यार्थ्याला भारतीय तत्त्वज्ञान व आंतरराष्ट्रीय विज्ञान यांचा परिचय खोलवर व्हावा. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा परिचय असावा. चौथ्या वर्षी सर्वच पेपर्स त्या कलांचे असावेत व हे संपूर्ण वर्ष त्या विद्यार्थ्याला त्याच्या आवडीच्या कलेतच काम करायला मिळावे. भारतीय तत्त्वज्ञानात चौदा दर्शनांपासून अलीकडील गांधी, कृष्णमूर्ती, रजनीश वगैरे तत्त्ववेत्त्यांपर्यंत सर्वांचा समावेश असावा. मात्र हे तत्त्वज्ञान सामाजिक पार्श्वभूमीसहित शिकविले जावे. हीच गोष्ट विज्ञानाबाबतही आहे. कलावंत जी कला शिकतो आहे तिच्यामागचे सर्व विज्ञान त्याला कळलेच पाहिजे. साहित्य शिकणाऱ्याला त्यामुळे अर्थातच भाषाविज्ञान सक्तीचे होईल हे सांगायला नकोच. चित्रकाराला आकारामागील भौतिकशास्त्र, रंगामागील रसायनशास्त्र व भौतिकशास्त्र वगैरे शास्त्रीय पार्श्वभूमी शिकावीच लागेल. हीच गोष्ट चित्रपटकार, नाट्यकर्मी वगैरे कलावंतांबाबतही लागू आहे. कलांमध्ये पहिली दोन वर्षे भारतीय नृत्य, भारतीय नाटक, भारतीय साहित्य, भारतीय चित्र, भारतीय शिल्प, भारतीय चित्रपट, भारतीय संगीत, भारतीय स्थापत्य, भारतीय छायाचित्रण वगैरे विषय शिकवावेत. त्यांचीच उदाहरणे असावीत. तंत्रे व शैली मात्र दोन्ही पध्दतीची घोटवून घ्यावी. पाश्चात्य विचारांचा परिचय करून देताना प्लेटो-ॲरिस्टॉटलसारखे म्हातारे विचारवंत सरळ फेकून द्यावेत. तिकडे रद्दीत जमा झालेल्या लोकांना इकडे अजिबात थारा देऊ नये. त्याऐवजी समकालीन विचारवंतांना, समकालीन संप्रदायांना महत्त्वाचे स्थान द्यावे. उदाहरणार्थ, १९९५ साली ही योजना राबवायची असेल तर सस्युर, बार्थ, देरीदा वगैरे विचारवंत तर उत्तर

आधुनिकतावाद, उत्तर औद्योगिकतावाद वगैरे संप्रदायांना अभ्यासक्रम आखताना स्थान असावे. भारतातील मात्र भरतमुनींपासून द. ग. गोडशांपर्यंत, वैदिक तत्त्वज्ञानापासून रजनीशांपर्यंत सर्वच विचारवंत शिकवावेत.

प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञान शिकवताना सध्याच्या काळात आपण एक गोष्ट लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. ती म्हणजे प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानात आढळणाऱ्या दोन प्रवृत्ती. पहिली प्रवृत्ती ही शाश्वतवादी अध्यात्म (स्टॅटिक स्पिरिच्युयालिझम) सांगते. सर्वसाधारणपणे सर्वच हिंदू दर्शने ह्या शाश्वतवादाचा पुरस्कार करणारी आहेत. ब्रह्म सनातन आहे, स्थिर आहे, शाश्वत आहे हे ह्यामागचे गृहीतक. ह्या शाश्वतवादानेच भारताची वाट लावली. शाश्वतवादावरचा हा विश्वास भारतीयांना आळशी बनवायला कारणीभूत ठरला. पाश्चात्य धर्मात ईश्वर शाश्वत असला तरी जन्म एकच असल्याने मिळालेल्या एकाच जन्मात सर्व भोगण्याची वृत्ती बोकाळली. त्यामुळे तिथे आयुष्य प्रचंड गतिमान आहे. आशियात ईश्वरही शाश्वत आणि जन्म अनंत असल्याने ह्या जन्मी नाही तर पुढील जन्मी ही प्रवृत्ती प्रचंड बोकाळली. आयुष्य काही कुठे पळून जात नाही. ते पुन्हा आहेच ह्या विचाराचा भारतीयांच्या नेणिवेवर खोल प्रभाव पडला आहे. जोपर्यंत ही प्रवृत्ती जाऊन त्या जागी अशाश्वत गतिशील अध्यात्म भारतात येत नाही तोपर्यंत भारताचा विकास होणे शक्य नाही. डायनॅमिक स्पिरिच्युयालिझमचे तत्त्वज्ञान भारतीयांनी स्वीकारायला हवे. भारतात ही दुसरी प्रवृत्ती बौध्द तत्त्वज्ञानात व काही प्रमाणात जैन तत्त्वज्ञानात आढळते. जैनांच्यात ईश्वर नाकारल्याने तर बौध्दांनी सर्व काही बदलत असते अशी सत्याची गतिशील व्याख्या केल्याने ह्या आध्यात्मिक प्रवृत्ती गतिशील झाल्या. भोवतालचे विश्व सतत बदलत असते, त्यामुळे आताचा क्षण संपूर्ण जग हेच बौध्द तत्त्वज्ञानाचे सार आहे. जपानमध्ये झेन तत्त्वज्ञानाने बौध्द तत्त्वाज्ञानाचे हे सार अचूक पकडल्याने तो देश प्रचंड गतिशील झालेला दिसतो. ह्याउलट भारत हिंदू तत्त्वज्ञानाला बळी पडून बदल करायला सतत नकार देत राहिला. उपनिषदातील आनंदाचे मोकळे गाणे आणि तत्त्वज्ञानही त्याने नीट स्वीकारले नाही. त्यामुळे भारतीय तत्त्वज्ञानही त्याने नीट स्वीकारले नाही. त्यामुळे भारतीय समाजाची अवस्था भूक मेलेल्या पण जिवंत असलेल्या डायनासोरसारखी झाली आहे. प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानातील दोन धारणांपैकी गतिशील आध्यात्मावरच (डायनॅमिक स्पिरिच्युयालिझम) मानव्य शाखांच्या आणि कला शाखांच्या अभ्यासक्रमात भर द्यायला हवा. सत्य हे सतत नित्यनूतन असते, शाश्वत नसते हे जोपर्यंत आपण लक्षात घेत नाही नाही तोपर्यंत आपली मानसिक प्रवृत्ती बदलणार नाही. भारतीय माणूस स्थैर्याच्या प्रचंड मागे लागलेला दिसतो. अस्थैर्यातच माणूस खरा जगतो हे त्याला पटत नाही. त्यामुळे भारतीय माणूस सतत तडजोडीच्या मूडमध्ये असतो. त्यामुळे भारत फक्त चांगले सांगकामे नोकर निर्माण करतो. (ह्या भारतीय नोकरांना त्यामुळेच अमेरिकेत चांगली मागणी असते. चांगल्या स्थैर्याच्या बदल्यात हे आमचे बुद्धीचे क्रीम वगैरे असणारे संशोधक आरामात आपली डोकी गहाण टाकायला तयार असतात.) कारण नोकरीत स्थैर्य असते. मालकीपणात अस्थैर्य पत्करावे लागते. थोडक्यात, तांत्रिक पातळीवर आपणाला सध्या तरी गतिशील अध्यात्माशिवाय तरणोपाय नाही.

कलाशिक्षण असो की विज्ञान असो, शिक्षणाचे मुख्य ध्येय 'संपूर्ण मुक्ती' हेच असलं पाहिजे. ह्या मुक्तीला बुद्धाने निर्वाण, महावीराने कैवल्यप्राप्ती, हिंदू तत्त्ववेत्त्यांनी मोक्ष म्हटलं. आधुनिक काळात मुक्तीची व्याख्या बदलावी लागेल. मुक्ती म्हणजे स्वत:च्या मूळ व्यक्तिमत्त्वाला संपूर्ण उपलब्ध होणे होय. माणूस स्वत:च्या व्यक्तिमत्त्वाला संपूर्ण उपलब्ध झाला म्हणजे आनंदाला उपलब्ध होतो. शिक्षणातही शिक्षक व विद्यार्थी या दोघांनाही शिकणे हा आनंद वाटला पाहिजे. विज्ञानशाखेचा विद्यार्थी स्वत:मधील वैज्ञानिकाला, तर कला शाखेतील विद्यार्थी स्वत:मधील कलावंताला व मानव्यशाखेतील विद्यार्थी स्वत:मधील मानव्यशास्त्रज्ञाला संपूर्ण उपलब्ध झाला पाहिजे. कलावंत कलांतून, वैज्ञानिक विज्ञानातून तर मानव्यशास्त्रज्ञ मानव्यविज्ञानातून स्वत:लाच फुलवत असतो. त्यामुळे त्याला ह्या व्यक्तिमत्त्वाला उपलब्ध करण्यास मदत करणे हाच शिक्षणाचा व पर्यायाने शिक्षकांचा हेतू असायला हवा. आज आपण कलावंत, वैज्ञानिक, मानव्यशास्त्रज्ञ निर्माण करण्याऐवजी साच्याचे गणपती घडवू लागलोय. कारागीर, कारकुन आणि नोकर निर्माण करणाऱ्या फॅक्टऱ्या म्हणजे आजच्या शिक्षणसंस्था असे बाजारी स्वरूप शिक्षणाला आले आहे. विद्यार्थी यंत्रे व शिक्षणसंस्था कारखाने हे चित्र बदलायचे असेल तर Teacher must be gardener हे सूत्र आपण लक्षात ठेवायला हवे. माळी झाडाला हवे तसे वाढू देतो. तो झाड तयार करत नाही तर त्याला खतपाणी घालतो. तसेच शिक्षकाने असायला हवे. आंब्याच्या बीजातून आंबा, फणसाच्या बीजातून फणसच निर्माण होणार. आम्ही हल्ली सर्वच विद्यार्थ्यांचे हापूस आंबे करून ते समाजात निर्यात करू इच्छितो. ह्यातून एखाद-दुसरा आंबा तयार होतो. उरलेली बीजे जी उत्तम फणस, उत्तम चिक्कू झाली असती ती आपसूकच मारली जातात. तेव्हा शिक्षणाचा मुख्य हेतू त्या विद्यार्थ्यांला त्याचे स्वत:चे सृजनशील व्यक्तिमत्त्व संपूर्ण उपलब्ध करून देणे हाच असला पाहिजे. आज आपण पैशाला हपापलेले व किर्तीला चटावलेले कारागीर, तंत्रज्ञ, राजकारणी, समाजकारणी निर्माण करत आहोत. त्याऐवजी कलासंकुलातून सृजनशील कलावंत, विज्ञान मानव्य महाविद्यालयातून सृजनशील भांडवलदार, व्यवस्थापक, राजकारणी, समाजशास्त्रज्ञ बाहेर पडतील तरच ह्या देशाला भवितव्य आहे. कलासंकुलात वाङ्मय शिकणारा विद्यार्थी हा स्वत:च सृजनशील कलावंत बनायला हवा. त्याला तेच शिक्षण मिळायला हवे.

(क्रमश:)